

УКРАЇНЬКА ЛІТЕРАТУРА

УДК 821.161.2'06–31.09(092):7.036.45](045)
DOI <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2023.2.2/02>

Лавренюк В. В.

Національний університет «Одеська політехніка»

СИМВОЛІКА ІСТОРИЧНОГО РОМАНУ БОГДАНА ЛЕПКОГО «МАЗЕПА»

Стаття присвячена історичному роману Богдана Лепкого «Мазепа», який безперечно можна назвати окрасою світової Мазепіани: гетьманові присвятили свої блискучі таланти письменники Ф.Вольтер, П.Меріме, А.К. д'Орвіль, Дж.Г. Байрон, Р.К. Готшталль, А.Мютцельбург, Б. Брехт, Ю. Словацький, Б. Залеський, Б. Богданко, Ф. Равіта-Гавронський, К. Рилсєв, С. Руданський, Т. Шевченко, М. Старицький, В. Сосюра, Митрополит Іларіон; композитори Ф. Ліст, П. Чайковський, П. Сокальський, Е. Неріні; художники Т. Жеріко, Е. де Лякруа, Л. Буланжер та інші, – у 30-ті роки ХХ століття був безжалюбно затаврований радянським літературознавством як антилюдський, шовіністичний, через що й вилучений був більш як на 50 років із літературного процесу України.

Особливої уваги заслуговують семантико-стилістичні особливості роману. Богдан Лепкий не лише письменник, а й живописець, тому милить, як маляр. В романі ми жодного невизначеного образу, нечіткої деталі. Всі виражальні засоби образи твору набувають глибоко символічного звучання, створюють багатогранний і неповторний образ України. Мова і стиль твору характеризується також і величезною кількістю використаних у ньому народних прислів'їв, приказок та пісень.

Ще одна істотна риса твору: як у мові Богдан Лепкий органічно застосовував усі особливості західних і центральних регіонів України, так і в «мові барв» Лепкий-маляр геніально використовує кольори західноукраїнських орнаментів – усі відтінки жовтого, зеленого й брунатного, «осінні барви», і кольорову гаму східноукраїнських орнаментів – білого, червоного і чорного, що саме по собі в контексті всього твору також набуває і либико символічного значення – прагнення об'єднання всіх українських земель в єдиній могутній незалежній державі, омріяній не одним десятком поколінь українців. На сучасному етапі української трагічної історії ця тема – є актуальною, як ніколи.

Ключові слова: українська державність, історичний аспект, трагічна сучасність, символізм, семантико-стилістичні особливості.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку української державності, зокрема, в умовах безпрецедентної московської агресії проти України-суверенної держави, особливого значення набувають дослідження літературних творів, присвячених трагічним сторінкам історії України, де в майстерній літературній формі чітко простежуються прямі паралелі з імперіалістичною агресією кремлівської влади на сучасному етапі, спрямованої на винищення українців як етносу, а також із героїчним спротивом українського народу московській навалі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вражає різноманітність проблематики наукових досліджень останніх років, зокрема 2022, під

час широкомасштабної агресії Росії проти України: «Літературознавчий дискурс Б. Лепкого» (Гнатюк Михайло Іванович, д.ф.н., проф. Львівського національного університету імені Івана Франка): в дослідженні усебічно й цікаво проаналізовано поезію і малу прозу (оповідання, історичні повісті «Вадим», «Сотниківна») Б. Лепкого в аспекті агресивної політики московської влади ХVII століття щодо України.

«Творчість Богдана Лепкого в оцінках та інтерпретації німецької критики 20–40-х рр. ХХ ст.» (Зимомря Микола Іванович, д.ф.н., проф. Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка): автор розвідки підкреслює високу оцінку європейської (німецької) літератур-

ної критики творчості українського поета і прозаїка Б. Лепкого.

«Самобутність «олітературнення» фольклорно-міфологічної стихії в ліриці та ліро-епосі Богдана Лепкого» (Погребенник Володимир Федорович, д.ф.н., проф. національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова): у статті автор глибоко аналізує українські народні образи-символи, що стали «плоттю і кров'ю» поетичної і прозової творчості Богдана Лепкого.

«Мала проза Богдана Лепкого» (Ткачук Микола Платонович, д.ф.н., проф. Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка): ця наукова розвідка – свіжий та оригінальний погляд на оповідання Б. Лепкого, в яких змальовано образ сучасної письменниці України як «Глухого кута» Європи.

«Епістолярний образ Богдана Лепкого» (Даниліна Олена Володимирівна, к.ф.н., доц. коледжу Київського інституту інтелектуальної власності та права) – відкриває читачеві цікаві факти біографії Богдана Лепкого як непересічної особистості й талановитого письменника та ін.

Проте, творчість Богдана Лепкого потребує подальшого всебічного і глибокого вивчення, а також популяризації серед широкого читацького загалу, як в Україні, так і в усьому світі. Особливо його прозові твори (оповідання, повісті, історичний роман «Мазепа», що є прямою паралеллю із сучасною трагічною долею України в аспекті московської агресії).

Метою статті є вивчення історії України в порівняльному аспекті із сучасною московською агресією через семантико-стилістичні особливості історичного роману Богдана Лепкого «Мазепа».

Виклад основного матеріалу. Роман Богдана Лепкого «Мазепа»... Твір, який без перебільшення можна назвати окрасою світової Мазепіани, – адже гетьманові присвятили свої блискучі таланти письменники Ф. Вольтер, П. Меріме, А.К. д'Орвіль, Дж.Г. Байрон, Р.К. Готшалль, А. Мюцельбург, Б. Брехт, Юліуш Словацький, Б. Залеський, Б. Богданко, Ф. Равіта-Гавронський, Степан Руданський, Т.Г. Шевченко, М. Старицький, В. Сосюра, Митрополит Іларіон; композитори Ф. Ліст, П. Сокальський, Е. Наріні; художники Т. Жеріко, Ежен де Лякруа, Л. Буланжер та інші, – у 30-ті роки ХХ століття був безжально затаврований радянським літературознавством як антилюдський, шовіністичний, через що й вилучений був понад 50 років із літературного процесу України. Тогочасна критика спрямувала весь вогонь своєї

нетерпимості саме проти національно-патріотичного нерву роману, оскільки в ньому трагічні події представлені з високим ступенем історичної правдивості. При цьому офіційне літературознавство не визнало гуманістичного й загальнолюдського струмів твору, залишаючи поза увагою багатющу систему його образів, ту неперевершену палітру, якою характеризується стиль роману.

«У художньому світі всі часточки поєднані гармонійно. Вони взаємно заряджаються і «підсвічують» одна одну. І витворюють образи, у веселковому світлі яких відбивається людська психологія» [6, с. 147], – так пише про світ мистецтва Василь Фащенко у статті «Суцвіття засобів». У світі історичного роману Богдана Лепкого «Мазепа», тобто в його стилі органічно злилися гострий реалізм і яскрава символіка, прозорий, витончений ліризм оповіді і м'яка іронія, що часом переходить у їдкий сарказм. Саме ці риси й надають романові Богдана Лепкого неповторності, яскраво вирізняють його з-поміж інших творів, присвячених Мазепі. В усьому відчувається небуденний талант автора-портретиста, пейзажиста, баталіста. Лепкий мислить, як маляр, тому в романі ми не знайдемо жодного невиразного образу, жодної нечіткої деталі. Другорядні образи твору так само рельєфні, як і головні, просто вони лише дещо відсунуті на другий план розлогого полотна і цим самим яскравіше висвітлюють і доповнюють його перший план – образ Мазепи. Письменник характеризує другорядні образи більш лаконічно і ємно, через окремі риси зовнішності (вуса, очі, руки), елементи одягу, але жоден із них не позбавлений психологічної глибини й сили.

Всі образи твору, головні й другорядні, великі й малі, цілком контрастні, взяті разом набувають глибоко символічного звучання, створюють багатогранний і неповторний образ України. Так, символом її визвольних змагань, її трагічної долі в романі є образ гетьмана Мазепи. З образом України також асоціюються й усі жіночі образи – Мотря, Одарка, Ганна, Любов Федорівна, тітка Лідія та інші. Продовжуючи славні традиції Тараса Шевченка, Богдан Лепкий трактує жіночу душу як скарбницю української духовності, Березиню її найкращих традицій. Уособленням України, голосу її народу в романі є й мандрівні старці – лірники, ворожбити. Вони вносять до реалістичного твору елемент фантазії, містицизму (ворожба, видіння, сні, прикмети, передчуття трагічних подій, молитва за Україну) і є урізно-

манітненням, збагаченням його художніх засобів вираження.

Образ трагічної долі України широко представлений у романі християнською й українською народною символікою, що органічно пов'язані між собою. Часто автор порівнює гетьманську булаву, тобто владу, з тяжким Хрестом, що доведеться нести на нову, українську Голгофу.

Мальовничий Різдвяний вертеп з його алегоричними дійовими особами також є передвісником того, що невдовзі весь гетьманський дім, Україна перетвориться на суцільний кривавий вертеп. В образі Різдва долі України Богдан Лепкий змальовує й грандіозне полотно – Потавську битву: «В димах і копитах, в сопуху й крові, в зойках і риданнях на полтавських полях доля у злогах лежала. Що вона вродить? Свободу і щастя чи горе і неволю?» [3, с. 396].

Також яскраво й правдиво змальовує Богдан Лепкий інше театральне дійство, геть-то потворно-блюзнірське, – анафемування гетьмана Мазепи. В тому магічному обряді, подібному до язичницького, разом із опудалом на площі в Глухові ніби згоріла і доля України: залишки її державності і найбільші сподівання на волю. Слід також особливо відзначити, що в усьому розмаїтті засобів творення образу трагічної долі України, вогняна стихія посідає в романі провідне місце: це й передчуття Андрія Войнаровського під час бесіди з Мазепою біля палаючого каміну, і пророчтва ворожбитів про вогняний дощ над Полтавою, це і цар-«піротехнік», що любить «огненну потіху», і свої дитячі забави втілює у страшну дійсність. Це також і «кольористі вогні» фейерверку над Кочубеєвим мастком, що розсіялися, як райдушні мрії, викреслюючи в небі хрест.

Символами розколу України в романі стають розколота ікона, розколота бандура. Цей народний інструмент, що також символізує Україну, в кінці роману набуває і значення глибокої спадковості поколінь, духовного заповіту, коли вмираючий гетьман передає його в молоді й дужі руки і просить докінчити за нього неродоспівану пісню – незавершену справу. Таким самим символом є й потрошена Чечелева шабля, яку підібрали діти і поклали в хаті біля ікони. В такому ж плані розглядаємо й цілий ряд символічних образів: коня як символу долі; годинника, що символізує життя; каменя, що є уособленням царя Петра I, а також втіленням сили, непокори; біблійне число 12, що прямо пов'язане з образом шведського короля Карла XII, створюючи навколо нього трагічну ауру; образи місяця, сонця, зірок,

річок; осені як символу мудрості, пори підбиття підсумків, а також як «осені життя» самого гетьмана Мазепи, його останнього й найбільшого в житті кохання – Мотрі Кочубей. Невипадковою також є в романі й завершальна фраза: «Всю ніч (Карло XII) читав Плутарха і Псалтир» [3]. За її лаконізмом криється глибинний підтекст. Плутарх – давньогрецький філософ-мораліст і письменник. В центрі моралі Плутарха стояли поняття «освіти», «просвіти» й «філантропії». Історична ж оповідь у Богдана Лепкого, філософа й громадянина, в романі «Мазепа» також повністю підкорена моральній проблематиці, пройнята пафосом національного патріотизму і волелюбства. Тому ця остання фраза твору є квінтесенцією його національно-патріотичного і загальнолюдського змісту. В ній закладено часто повторюваний у романі образ «молитви за Україну, споконвічну мрію українців про власну державу, в якій, за вченням Платона і Плутарха, панували б індивідуальна доброчинність і громадянська справедливість, верховенство права, високий рівень культури в усіх сферах і гуманізм.

Серед яскравих образів-символів роману визначне місце посідають образи гетьманського блазня Рачка і королівського Люксембурга. У складній поліфонії твору вони є не якимсь маленьким підголоском, випадковими персонажами, в них сфокусувалися найголовніші мотиви твору – національно-патріотичні й загальнолюдські. Їхні розлогі діалоги є здебільшого виразниками власне авторських філософських міркувань про суть людського буття, про місце людини в суспільстві, про співвідношення понять «суспільство і влада» тощо. На образах блазнів письменник розглядає в романі проблему «маленької людини» в суспільстві, що є різким контрастом до образів «сильних світу цього» – Мазепи, Карла XII, Петра I.

Яскравою образністю і глибокою символікою позначені й назви глав перших чотирьох розділів роману «Мазепа»: «Мотря» (том I і II), «Не вбивай» та «Батурын». Кожна глава з означених розділів характеризується художньою досконалістю і формальною завершеністю, а тому сприймається як окремий твір-мініатюра – історична новела. Назви їх, яскраві й промовисті, створюють цілу низку неповторних мікро-, макро- і мегаобразів усього твору: «Цар, «Слухай, що Меншиков скаже», «Як ця рана болить», «Єва», «Бандура», «Кольористі огні», «Я, Кочубеїха!», «Щастя...», «Білі коні», «Вертеп», «Калик-чоловік», «Очі», «Недоспівана пісня», «Каменюки», «Лицар у блискучій збруї» тощо. Кожна з цих назв виконує також і роль своє-

рідного камертону, надає оповіді загалом більшої рельєфності й динамізму.

Мова і стиль твору характеризується також і величезною кількістю використаних у ньому народних прислів'їв, приказок та пісень. При цьому письменник не лише щедро, але й завжди тактовно і вдало застосовує в тексті народну творчість, не створюючи при цьому враження несмаку і штучності. В романі також використано не лише справжні народні пісні, а й стилізовані, як от авторські «молитви» за Україну, змалювання українського степу, написані в дусі народних історичних пісень. Серед авторських пісень використано й Мазепину думу «Ой, біда, біда тій чайці небозі...».

Бездоганно опанувавши українську мову XVIII століття, автор вдало використовує в романі архаїзми і в лексиці, й у фразеології. Він також органічно зумів поєднати лексичні й фразеологічні особливості західних і центральних земель України.

Оскільки Богдан Лепкий не лише блискучий письменник, але й маляр, то й мова роману «Мазепа» характеризується ще й «мовою барв» з орієнтацією на імпресіоністичну концепцію кольору. Властивим ідіостилю Б. Лепкого є прагнення подавати вичерпні характеристики описуваного, в яких велику, а подекуди й основну, роль відіграють кольоропозначення, які, крім номінації забарвлення, часто мають коннотативний характер чи символічний смисл. Крім спектральних, активну зображально-виражальну роль відіграють ахроматичні (безколірні) кольоронайменування, які часто набувають психологічної значимості у творі. Колір у прозі Б. Лепкого позначають й іменники, які своїми основними значеннями належать до інших тематичних груп («уста-коралі»), «уста, як два листочки рожі» («Мати»), «сонце з відтінками золота і крові» («Настя»), «краска меду» («Мотря») та ін.) і надають оповіді відповідної емоційності. Окрему групу колірної палітри Б. Лепкого складають також і назви, що характеризують забарвлення предмета, не вказуючи на конкретний характер кольору (світлий, темний, різноцвітний, кольористий, семибарвний, веселковий та ін.).

Українській колірній лексиці властиві «суб'єктивно-оцінні» назви колірною тону (теплий, легкий, тобто світлий, спокійний колір, лагідні краски). Розширює такого плану синонімічний ряд оказіональна кольороназва «шляхотні краски» та її контекстуальний антонім «різкі краски». Одну з підгруп категорії назв кольорів

у сучасній українській мові складають назви, що вказують на спосіб поєднання кількох невизначених кольорів у певній формі (картатий, зозулястий та ін.). Б. Лепкий говорить про «сорокату церкву», «золототканий, цвітистий (мається на увазі квітчастий) пояс». Про оригінальність авторського мислення свідчать і такі словосполучення, як «пишно вбраний когут», де також вказано на забарвлення (пір'я яскравих кольорів).

У романі Б. Лепкого присутня й відтінкова гама, яка часто оформлена складними словами. Серед них є назви, що вказують на ступінь інтенсивності, яскравості колірної ознаки («ясно-синє небо», «блідо-жовті троянди», «брудно-сиваве волосся»); композити, що передають колір з додатковим відтінком («карміново-золотисті відблиски»); композити, які позначають переходи, змішування кольорів, пов'язаних зі змінами освітлення, пори року («синяво-сірі сумерки», «синяво-золотаве світло»).

Найромантичніші I, зав'язка твору, і II частини, «Мотря» – написані в ніжних пастельних і яскраво-прозорих, акварельних тонах. Поступово у другій частині конфлікт твору загострюється, зростає психологічна напруга. Панівним стає білий колір (Різв'яні пейзажі, білі коні, біла пані тощо), що розкладається на всі кольори спектру, і Богдан Лепкий блискуче демонструє це далі. Найпсихологічніша частина твору третя, «Не вбивай», написана контрастними (темними, похмурими і кривавими) тонами: нічні таємні політичні переговори, роздуми Мазепа над минулим і майбутнім України, стража Кочубея і Іскри тощо. У найтрагічнішій четвертій частині твору, «Батурина», переважають червоний і чорний, кольори крові і згарищ. Ці тони залишаються панівними в двох наступних частинах «Полтави» («Над Десною», «Бої»), сповнених героїчного пафосу. Але кольорова гама тут поступово змінюється, стає різноманітнішою і соковитішою. Остання частина твору, сьома, «З-під Полтави до Бендер», характеризується спадом напруги. Картини квітучого степу стають її істотною ознакою. Але дедалі кольори стають спокійніші і в кінці твору повністю переходять у золоті й ніжні – осінні. Хоч загалом твір «Мазепа» присвячений одному з найтрагічніших періодів української історії, але кольори жалоби не стали в ньому панівними. Червоний у Богдана Лепкого, письменника-гуманіста, є не лише ознакою крові й страждань, а й символом любові й життя. Слід також звернути увагу на ще одну істотну рису твору: як у мові Б. Лепкого органічно застосовував усі особливості мови західних і цен-

тральних регіонів України, так і в «мові барв» Б. Лепкий-маляр геніально використовує кольори західноукраїнських орнаментів – усі відтінки жовтого, зеленого й брунатного, «осінні барви», і кольорову гаму східноукраїнських орнаментів – білого, червоного і чорного, що саме по собі в контексті всього твору також набуває і либоко символічного значення – прагнення об'єднання всіх українських земель в єдиній могутній незалежній державі, вимріяній не одним десятком поколінь українців.

Визнаючи справжній твір високого мистецтва, Максим Рильський писав: «Твір мистецтва повинен будити високі почуття і світлі думки (хоч би й твір був трагічним за своїм змістом), повинен напувати людину енергією до життя й до праці. Тільки тоді це справжній твір мистецтва»[5, с. 87]. Саме таким твором є семитомний роман-епоса Богдана Лепкого «Мазепа». Новаторський не лише в історії української, але в історії світової літератури.

Висновки. Зі сторінок роману Богдана Лепкого «Мазепа» до нас промовляє трагічна історія українського народу кінця XVII – початку XVIII століть, війна з московською ордою, яка, на превеликий жаль, повернулася на нашу землю і в XXI столітті. Історичний роман «Мазепа» Б. Лепкого актуальний сьогодні, як ніколи. Весь твір – це гнівний протест проти страхів війни,

проти духовного і фізичного винищення одного народу іншим.

У романі перед нами постає численна кількість прикладів-символіворганічно поєднав лексику, якими письменник переконливо свідчить про те, що всупереч трагедіям світу, життя не зупинити. Воно продовжується скрізь і завжди. Автор також відстоює й думку про те, що людина – істота духовна: як і найбільші жорстокості війни не в змозі вбити генетично закладеного в ній духовного начала, її підсвідомого потягу до прекрасного, до життя, так жоден деспотичний режим не спроможний задушити в народі його природного прагнення до свободи, до самовизначення.

В романі також виявився блискучий художній талант Б. Лепкого-портретиста, пейзажиста, баталіста. Як живописець Б. Лепкий мислить категоріями кольорів, однаково бездоганно використовуючи всі види малярського письма. І, як у мові твору Лепкий-письменник органічно поєднав лексику й фразеологію центральних східних і західних земель України, так і в мові кольорів він як маляр геніально застосовує барви західноукраїнських орнаментів (усі нюанси жовтого, зеленого й брунатного – «осінню гаму») й кольори орнаментів центральних і східних регіонів України (різнобарв'я; білий, червоний і чорний), що в контексті всього твору набуває глибоко символічного значення, несе у своїй суті ідею Соборності України.

Список літератури:

1. Лепкий Б. Мотря. Київ: Дніпро, 1992. Т. I–II. 463 с.
2. Лепкий Б. Не вбивай. Батурин. Київ: Дніпро, 1992. 534 с.
3. Лепкий Б. Полтава. Київ: Дніпро, 1992. 484 с.
4. Лепкий Б. З-під Полтави до Бендер. Київ: Дніпро, 1992. 265 с.
5. Рильський М.Т. Мистецтво – творча праця зрима. Київ: Мистецтво, 1979. 308 с.
6. Фащенко В.В. Суцвіття засобів. Вибрані статті. Київ: Дніпро, 1988. С. 143–151.

Lavreniuk V. V. THE SYMBOLISM OF THE HISTORICAL NOVEL OF BOGDAN LEPKY "MAZEPA"

The article is devoted to Bohdan Lepky's historical novel "Mazepa", which can undoubtedly be called the decoration of the world Mazepiana: writers F. Voltaire, P. Merime, A.K. dedicated their brilliant talents to the hetman. d'Orville, J.G. Byron, R.K. Gottstall, A. Müttelburg, B. Brecht, Y. Slovakian, B. Zaleskyi, B. Bogdanko, F. Ravita-Gavronskyi, K. Ryleev, S. Rudanskyi, T. Shevchenko, M. Starytskyi, V. Sausyura, Metropolitan Hilarion; composers F. Liszt, P. Tchaikovsky, P. Sokalskyi, E. Nerini; artists T. Géricault, E. de Lacroix, L. Boulanger and others – in the 1930s of the 20th century, he was mercilessly branded by the Soviet literature as anti-human, chauvinistic, because of which he was removed from the literary process of Ukraine for more than 50 years.

The semantic and stylistic features of the novel deserve special attention. Bohdan Lepky is not only a writer, but also a painter, so he washes like a painter. In the novel, we do not have a single vague image, unclear detail. All expressive means of the image of the work acquire a deeply symbolic sound, create a multifaceted and unique image of Ukraine. The language and style of the work is also characterized by the huge number of folk proverbs, sayings and songs used in it.

Another significant feature of the work: just as Bohdan Lepkyi organically used all the features of the western and central regions of Ukraine in his language, so in the "language of colors" Lepkyi the painter ingeniously

uses the colors of Western Ukrainian ornaments – all shades of yellow, green and brown, “autumn colors”, and the color gamut of Eastern Ukrainian ornaments – white, red and black, which in itself in the context of the entire work also acquires a symbolic meaning – the desire to unite all Ukrainian lands in a single powerful independent state, dreamed of by more than a dozen generations of Ukrainians. At the current stage of Ukrainian tragic history, this topic is more relevant than ever.

Key words: *Ukrainian statehood, historical aspect, tragic modernity, symbolism, semantic and stylistic features.*